

ВІЙНА ЯК МОДУС СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

МОНОГРАФІЯ

Теоретико-методологічні засади
дослідження феномену війни

Трансформація війни:
від минулого до майбутнього

Війна та суспільство:
різноманіття проявів
у різних сферах буття

Економіка в умовах війни:
виклики та відповіді

Культура, мистецтво,
релігія на війні та про війну

Антропологічний
вимір війни

АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

**ВІЙНА ЯК МОДУС
СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ
В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ
НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ**

Монографія

Харків
«Право»
2026

Авторський колектив:

Л. М. Алексеєнко, доктор економічних наук, професор; *Л. В. Артемова*, кандидат філологічних наук, доцент; *І. М. Беженар*, кандидат економічних наук, старший дослідник; *Ю. Г. Борейко*, доктор філософських наук, професор; *А. О. Бояр*, доктор економічних наук, професор; *М. О. Горбатюк*; *Ж. В. Завальна*, доктор юридичних наук, професор; *К. Ф. Калинич*, доктор філософії (PhD); *О. В. Квасниця*, кандидат економічних наук, доцент; *О. Р. Квасовський*, кандидат економічних наук, доцент; *Л. В. Клименко*, кандидат філологічних наук, доцент; *О. М. Кізь*, доктор філософських наук, професор; *М. Р. Новіцький*; *І. В. Ситдикова*, кандидат філологічних наук, доцент; *М. В. Старинський*, доктор юридичних наук, професор; *Г. В. Татаренко*, кандидат юридичних наук, професор; *М. П. Требін*, доктор філософських наук, професор; *О. І. Тулай*, доктор економічних наук, професор; *О. Ю. Чурсінова*, кандидат філософських наук, доцент

Рецензенти:

Г. М. Куц, докторка політичних наук, професорка (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди);

В. І. Палагута, доктор філософських наук, професор (Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»);

І. В. Процюк, доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

*Рекомендовано до видання вченою радою
ГО «Аналітичний центр сучасної гуманітаристики»
(протокол № 2 від 12 березня 2026 р.)*

Війна як модус соціального буття в міждисциплінарному науковому дискурсі : монографія / [Л. М. Алексеєнко, Ю. Г. Борейко, А. О. Бояр та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. – Харків : Право, 2026. – 338 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178759926>.

ISBN 978-617-8759-92-6

Колективну монографію присвячено дослідженню теоретичних, методологічних і практичних засад феномену війни, її сутності, ознак і закономірностей. Розглянуто трансформацію модусу війни з часів давнини до сьогодення, визначено тенденції сучасної війни та війн майбутнього. Особливу увагу приділено правовому осмисленню явища війни, інформаційної складової сучасної війни, різноманіттю проявів війни в різних сферах буття сучасного суспільства, економіці війни. Важливою проблемою дослідження війни як модусу соціального буття є людина на війні, її поведінка під час бойових дій та особливості повернення до мирного життя, подолання посттравматичного синдрому.

УДК 14+32+33+34+35+63+82

© Алексеєнко Л. М., Борейко Ю. Г.,
Бояр А. О. та ін., 2026

© ГО «Аналітичний центр сучасної
гуманітаристики», 2026

Зміст

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження феномену війни

1.1. Війна як модус соціального буття: в пошуках теорії справедливої війни (Кузь О. М., Требін М. П.).....	5
Список використаних джерел	38
1.2. Феномен гібридної війни у ХХІ столітті (Кузь О. М., Требін М. П.).....	43
Список використаних джерел	82
1.3. Трансформація війни та її вплив на перспективи розвитку держави і суспільства України (Старинський М. В., Завальна Ж. В.).....	89
Список використаних джерел	108

Розділ 2

Війна та суспільство: різноманіття проявів у різних сферах буття

2.1. Проблеми правового регулювання виконання функцій медицини катастроф в Україні в умовах війни (Татаренко Г. В.).....	111
Список використаних джерел	145
2.2. Вища освіта воєнного часу: виклики та практики викладання іноземних мов (Артемova Л. В., Клименко Л. В., Ситдикова І. В.)	151
Список використаних джерел	174
2.3. Організація процесу вищої освіти в Україні в умовах війни: кейс для бакалаврської програми «Міжнародний бізнес» у Волинському національному університеті імені Лесі Українки (Бояр А. О.).....	176
Список використаних джерел	200

Розділ 3

Економіка в умовах війни: виклики та відповіді

3.1. Фінансово-інформаційні виміри євроінтеграційного поступу України: міждисциплінарний дискурс в умовах війни та поглиблення міжнародної комунікації (Тулай О. І., Алексеєнко Л. М., Квасовський О. Р.).....	203
Список використаних джерел	217

3.2. Ринок гречки в Україні в умовах воєнної економіки (Беженар І. М.)	221
Список використаних джерел	248
3.3. Фінансово-інвестиційне забезпечення зеленої трансформації як детермінанта екологічної безпеки економіки відновлення (Квасниця О. В., Новицький М. Р.)	252
Список використаних джерел	267

Розділ 4

Людина, культура, мистецтво, релігія на війні та про війну

4.1. Війна як антропологічне випробування (Чурсінова О. Ю.)	271
Список використаних джерел	286
4.2. Православна церква України в контексті гібридної війни (2018–2021 рр.) (Борейко Ю. Г.)	288
Список використаних джерел	314
4.3. Дім як простір пам'яті: інтерпретація поезії німецькомовних письменників Буковини та її терапевтично-компенсаторна функція у практиці blackout poetry (Калинич К. Ф., Горбатюк М. О.)	317
Список використаних джерел	332
Авторський колектив	335

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВІЙНИ

1.1. Війна як модус соціального буття: у пошуках теорії справедливої війни

Кузь Олег Миколайович

доктор філософських наук, професор
завідувач кафедри міжнародних відносин і політичної філософії
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Требін Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор
професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Людина та насильство, на жаль, взаємопов'язані. Найдавніші сліди організованого насильства між групами людей датуються приблизно 10–12 тисячами років тому. Археологічні знахідки, зокрема масові поховання з ознаками насильницької смерті, наприклад, Джебель Сахаба в Судані (дослідження довели, що могильнику не менше 11600 років)¹, свідчать про конфлікти між племенами мисливців-збирачів ще в епоху пізнього дріасу. З появою держав та централізованої влади (приблизно в 3000–2500 рр. до н. е.) війни стали регулярним інструментом політики, тобто війна є тим соціальним явищем, яке властиве людському суспільству на всіх етапах його історичного розвитку. Тому не випадково, що вона стала предметом

¹ Див.: Antoine D., Zazzo A., Friedman R. Revisiting Jebel Sahaba: New apatite radiocarbon dates for one of the Nile valley's earliest cemeteries. *American Journal of Physical Anthropology*. 2013. Vol. 150. P. 68. DOI: 10.1002/ajpa.22247

філософських роздумів, починаючи з самого початку розвитку філософської думки¹.

Одним із перших античних філософів, які міркували про війну, був Геракліт Ефеський (бл. 544 – бл. 483 до н. е.), для якого війна – космічний закон, вона онтологічно властива світобудові, оскільки основою всього сущого є боротьба протилежностей. Війна, за Гераклітом, «мати всього і цариця всього»², вона все і всіх розставляє по місцях, усім віддає по заслугах, реалізує принцип справедливості та істини. Тому вже в Античності війна стає предметом етичної рефлексії. У творах Платона та Арістотеля були порушені питання, що стали парадигмою моральної оцінки війни: у яких випадках війна вважається морально виправданою та необхідною, що означає справедливість на війні, як потрібно діяти на полі бою?

Роздуми Платона (428–423–348/347 до н. е.) з питань правильного ведення війни, регулювання застосування військової сили греками щодо інших греків чи варварів, справедливої та несправедливої війни ми можемо дізнатися з діалогів «Федон», «Держава», «Закони», «Алківіад І» та «Тімей». Згідно з діалогом «Федон», війна розпалюється через спрагу тілесних задоволень і необхідних для цього багатств («А звідки беруться війни, бунти, битви – як не з тіла і його пристрастей? Адже всі війни виникають заради придбання багатств, а здобувати їх змушує нас тіло, якому ми хоч-не-хоч мусимо догоджати...»)³.

¹ Див.: Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.; Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98; Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді: монографія / [І. В. Букресва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків: Право, 2024. С. 16–55; Caesar Julius. *The Gallic wars / a new translation by John Warrington ; with a preface by John Mason Brown & an introduction by the translator ; illustrated with engravings by Bruno Bramanti*. Verona: Printed for the Limited Editions Club at the Officina Bodoni, 1954. xxvi, 227 p.; *Histories of violence : post-war critical thought / edited by Brad Evans and Terrell Carver*. London: Zed Books, 2017. xi, 242 p.; *War: from ancient Egypt to Iraq / editorial consultant, Saul David*. London ; New York: DK Pub., 2009. 512 p.; Whisker J. B., Spiker K. *The just war doctrine in Catholic thought*. New York: Nova Science Publishers, 2021. xxii, 245 p. та ін.

² Цит. за: Рассел Б. *Історія західної філософії* / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. Київ: Основи, 1995. С. 48.

³ Платон. *Діалоги* / Пер. з давньогрецьк. Й. Кобів, У. Головач, Д. Коваль, Т. Лучук, Ю. Мушак. 2 вид. Київ: Основи, 1999. С. 242.

У діалозі «Алківіад I» бачимо більш точну думку Платона щодо причини війни: ми починаємо війну, коли зазнали насильства, обману чи пограбування¹. Неоднозначність питання про справедливість у відносинах між державами Платон намагається вирішити в «Державі». Герой діалогу Сократ не задовольняється визначенням справедливості як скоєння зла щодо ворогів, а добра – щодо друзів і вважає, що його потрібно доповнити відповідями на низку запитань: чи спрямована справедливість лише на користь друзям і лише на шкоду ворогам; чи справедливо робити добро друзі, тільки якщо він добра людина, і зло – ворогу, тільки якщо він людина погана; чи все це означає, що справедливий людині властиве робити зло?²

Взаємовідносини держав у діалозі «Закони» Платон оцінює як постійну війну всіх проти всіх³. Війна неминуча, і афінянам необхідно вирішити, як до неї вдатися і як її вести. Справедливою війною може бути лише оборонна війна з метою відновлення справедливості. Війну можна розпочати лише з метою та засобами, які співвідносяться з мірою, необхідною для відновлення справедливості.

Для запобігання несправедливій війні Платон звертається до виховання. Для цього філософу-правителю необхідно пізнати чотири чесноти: справедливість, мужність, помірність і розважливість⁴. Ці чесноти дозволяють здійснювати управління державою відповідно до ідеї Блага. У питаннях війни і миру Платон також вважає за необхідне дотримуватися ідеї Блага і висловлює свою думку через діалог Сократа та юного Алківіада, де перший наводить останнього на думку про необхідність ведення державних справ відповідно до ідеї Блага, яка виявляється у здійсненні правління найкращим чином⁵. Найкраще ж державне управління, пов'язане з питаннями ведення війни та укла-

¹ Див.: Платон. Алкивиад I. *Собр. соч.* : в 4 т. Т. I / Общ. ред. А. Ф. Лосев и др.; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи; Пер. с древнегреч. Москва: Мысль, 1993. С. 227.

² Див.: Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. С. 15.

³ Див.: Платон. Законы. *Собр. соч.* : в 4 т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 73.

⁴ Див.: Платон. Алкивиад I. С. 246.

⁵ Там само. С. 265.

дання миру, засноване на чеснотах мужності, поміркованості, справедливості та розважливості, утілює в собі ідею Блага.

Джерелами знань про філософські погляди Арістотеля (384–322 до н. е.) про війну, її справедливості та можливості її врегулювання є трактат про управління державою «Політика» та твір, присвячений досягненню щасливого життя, – «Нікомахова етика». На відміну від Платона Арістотель не вважає війну неминучою, але водночас нічого не говорить про можливість встановлення вічного миру. Однак, якщо Платон бачить витoki війни в недосконалості людської душі, то Арістотель розглядає війну як природний засіб¹. Він говорить про можливі цілі, що переслідуються під час розв'язання війни: захопити майно, здобути перемогу, узяти місто. Ці цілі відповідають єдиній меті – досягненню щастя. А єдиною справедливою метою війни буде прагнення миру («кінцевою метою війни є мир»²).

Платон і Арістотель розрізняють війну (πόλεμος) і розбрат (στάσις). Слово πόλεμος використовується для позначення боротьби еллінів та варварів. Війна з варварами завжди виправдана; більше того, в ній реалізується природна справедливість, оскільки вона дозволяє полонити та поневолити «тих людей, що від народження повинні коритися, але не бажають чинити послух»³. Через поняття розбрату чи чвар описуються конфлікти між грецькими полісами. Вони порівнюються з хворобою, яка вразила Елладу. Позбутися цієї хвороби неможливо й навіть небезпечно, оскільки розніжені відсутністю війни поліси слабшають і втрачають незалежність, але слід зробити боротьбу греків між собою менш жорстокою, тобто підкорити її певним нормам. Так у європейську філософію входить ідея морального обмеження війни. І Платон, і Арістотель, попри різні підходи до природи війни, доходять одного висновку: війна має сенс лише тоді, коли вона є кроком до справедливого миру. Якщо вона стає самоціллю, то руйнує і людину, і державу.

У Стародавньому Римі, який воював безперервно протягом кількох сотень років і проводив воєнні кампанії завдовжки десятиліття

¹ Див.: Арістотель. Політика / Пер. з давньогрецьк. О. Кислюк. Вид. 3-тє. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 27.

² Там само. С. 205.

³ Там само. С. 25.

(згадаймо, наприклад, що облога міста Вейї тривала 10 років (406–396 до н. е.), перша Пунічна війна – двадцять три роки (264–241 до н. е.), друга Пунічна війна – сімнадцять років (218–201 до н. е.) тощо), армія формувалася на основі загальної військової повинності, а військова служба розглядалася як найважливіший суспільний обов’язок римського громадянина. І цей факт багато в чому визначив сутнісні риси римського менталітету. Воюючи настільки тривалий навіть за історичними мірками час, утихомирюючи підкорені народи та домагаючись відносного спокою в провінціях, Стародавній Рим поступово виробляв деякі норми, спрямовані на регламентацію дій та поведінки, пов’язаних з війною. І така увага до вироблення правових механізмів регулювання питань війни і миру була об’єктивною необхідністю, адже від них залежало не лише благополуччя та просторове розширення держави, але й становище кожного конкретного громадянина в умовах загальної військової повинності, коли служити був зобов’язаний кожен чоловік віком від 17 до 60 років.

Тому в Стародавньому Римі дискусія про війну здійснювалася в юридичному контексті. Твори Марка Тулія Цицерона (106–43 до н. е.) добре демонструють, як норми цивільного права, наприклад, теорія договірних відносин, переносилися на сферу війни, що являла собою не що інше, як вирішення правових колізій. Сторона, чие право виявилось обмеженим, може звернутися до військового насильства задля відновлення цього права. За допомогою договору регулювалися питання завершення війни та припинення будь-яких бойових дій, укладання тимчасового перемир’я, визначення меж, виплати репарації, видачі заручників, установа дружніх зв’язків тощо¹. Подібних договорів у Римі було безліч: з Карфагеном, Етолійським союзом, Македонією, Цере, Мітиленою, Родосом, Тарентом тощо².

¹ Див.: Buis E. J. Ancient entanglements: The influence of Greek treaties in Roman 'International law' under the framework of narrative transculturation. *Entanglements in legal history: Conceptual approaches* / Ed. by T. Duve. Frankfurt am Main: Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory, 2014. P. 166–178.

² Див.: Cary M. A Forgotten Treaty between Rome and Carthage. *Journal of Roman Studies*. 1919. Vol. 9. P. 67–77; Cary M. The early Roman treaties with Tarentum and Rhodes. *Journal of Philology*. 1920. Vol. 35. P. 165–173; Serrati J. Neptune’s altars: The treaties between Rome and Carthage (509–226 B. C.). *The Classical Quarterly*. 2006.

Саме поняття «мир» у Стародавньому Римі розглядається також крізь призму договору. Мир (*pax*) є зовсім не природним станом соціального буття, а результатом угоди, забезпеченої силою римської зброї. Мир – це те становище, яке виникає внаслідок мирного договору між сторонами збройного конфлікту. Відповідно, територією миру будуть усі території, які пов'язані з Римом певними договірними відносинами, які «замирені» або «упокорені» до стану, коли римляни можуть диктувати умови¹.

У трактаті «Про обов'язки» Цицерон дає визначення *bellum iustum* (справедливої, законної війни): «справедливою може бути тільки така війна, яку ведуть після висунення вимог або ж про яку попередили і оголосили»². Справедливими причинами війни Цицерон називає повернення власності, відшкодування моральних збитків, підтримання слави держави, установлення панування, знищення народу, сусідство з яким неможливе, і допомога союзникам. Але до війни слід звертатися в останню чергу: вона завжди гірше, ніж переговори³. Саму ж війну треба вести стримано, відмовившись від надмірного насильства, а після перемоги треба зберігати життя тим, хто під час війни не був ні жорстоким, ні лютим. Отже, образ справедливої війни Цицерона є одностороннім і асиметричним: він відштовхується від римського республіканського права і римських ідеалів (батьківщина, влада, слава, закон), але все ж таки визнає деякі права і за іншими народами (*jus gentium*), а головне – визначає важливі орієнтири⁴.

Vol. 56, Issue 1. P. 113–134; Wheeler E. L. Roman treaties with Parthia: Völkerrecht or power politics? *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Amman, Jordan (September 2000)* / Edited by Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema and Birgitta Hoffmann. Bar International Series 1084 (I). 2002. P. 287–292.

¹ Див.: Winkel L. C. Einige Bemerkungen über ius natural und ius gentium. *Ars boni et aequi: Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburtstag* / Hrsg. Von M. J. Schermaier, Z. Végh. Stuttgart: Franz Steiner, 1993, S. 443–449.

² Цицерон Марк Туллий. О старости, о дружбе, об обязанностях / сост. В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек, С. Л. Утченко; отв. ред. С. Л. Утченко; Акад. наук СССР. Москва: Наука, 1974. С. 71.

³ Там само. С. 70.

⁴ Див.: Gavin S. Marcus Tullius Cicero (106 BCE – 43 BCE). *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century* / ed. Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. 2nd ed. Abingdon, Oxon.; New York, NY: Routledge, 2018. P. 8–20.

У IV ст. н. е. відбувається серйозне зміцнення позицій християнства Римської імперії. За Костянтина Великого (272–337) переслідування християн припинилися і християнство стало абсолютно легальним. Феодосій Великий (347–395) зробив християнство державною релігією. У цих умовах мали з'явитися християнські концепції права застосування насильства та ведення війни. І вони справді з'явилися в працях Амвросія Медіоланського (бл. 339–397) та Аврелія Августина (354–430). Саме вони створили християнську доктрину справедливої війни, яка пояснювала, коли і з яких причин християни можуть звертатися до військової сили і як слід її застосовувати.

Основне моральне протиріччя, яке мав вирішити християнський теолог, що міркує про війну, є досить очевидним. Як можна поєднати вчення про ненасильство Христа та прагматичність правителів, що бачать у війні законний та ефективний засіб вирішення питань? Євангелія дають чимало підстав для того, щоб вважати християнство пацифістською релігією за своєю суттю. Так, наприклад, Христос каже: «Ви чули, що сказано: «Око за око та зуб за зуб». А Я вам кажу: не противитись злumu. І коли вдарить тебе хто в праву щоку твою, – підстав йому й другу... Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує» (Мф 5: 38–39, 44). Не дивно, що багато християнських авторів перших століть (Ориген, Тертуліан, Ігнатій Антіохійський) прямо виступали проти війни та військової служби.

У трактаті «Про обов'язки священнослужителів»¹ Амвросій звертає увагу на те, що Біблія не забороняє війну прямо та директивно. Він знаходить чимало прикладів того, як давні царі вели війни і, більше того – діяли за божественною вказівкою. Міланський єпископ запроваджує ідею війни, санкціоновану Богом. Прикладом для нього був цар Давид, який не починав війни інакше, як після отримання поради від Господа². Саме така війна, що ведеться з благословення Бога та буквально керована ним, прийнятна для християн. Насильство

¹ Див.: Амвросій Медіоланський. Объ обязанностях священнослужителей (De officiis ministrorum) / Пер. с латинского яз. Гр. Прохорова под ред. проф. Казанской духовной академии Л. Писарева. Казань: Центральная Типография, 1908. 380, XXXII с.

² Там само. С. 151.

не засуджується, коли воно стає засобом служіння іншим, способом забезпечення життя політичного співтовариства, до якого належать християни¹. На війні, проте, не все дозволено: «атлет Христовий» отримує вінець тільки в разі, якщо він бореться законно². Військова прагматика має співвідноситися з християнською мораллю. Милосердя, лагідність і поміркованість є не менш важливими, ніж хоробрість.

Учень Амвросія – Аврелій Августин, єпископ Гіппонський – відіграв найважливішу роль у формуванні християнського вчення про війну³. Він стверджував, що на землі, де панують гріх та несправедливість, мир принципово неможливий⁴. Мир можливий тільки в Граді Божому, де правлять благодать і умиротворення, і потраплять у цей Град лише святі люди. Насильство незмінно буде супутником земного життя, проте за його допомогою можна боротися з гріхами; війна може стати засобом відплати за гріх. Августин та інші християнські автори сприймають справедливую війну як справу, безпосередньо доручену їм Богом. На думку Августина, війна санкціонується Богом і насамперед є відплатою за гріхи. Важливо не тільки відновити справедливість, а й покарати, а надалі виправити грішника. Війна-покарання (*bellum punitivum*) на тривалий час стає головною парадигмою осмислення цього явища.

Війну слід розглядати як один з духовних обов'язків правителів, а її учасники йдуть на жертвоне мучеництво, причому не тільки заради себе, а й заради свого ворога, через боротьбу приводячи його до порятунку. Серед безпосередніх справедливих причин війни (*causa justa*) Августин виділяє покарання грішників, повернення захопленої власності та самооборону. Августин називає війну крайнім засобом, до якого звертаються, коли всі інші, мирні способи вирішення конфлікту вичерпані та не залишається іншого вибору, крім як застосу-

¹ Див.: Johnson J. T. Ethics and the Use of Force: Just War in Historical Perspective. Surrey: Ashgate, 2011. P. 16.

² Див.: Амвросій Медіоланський. Обь обязанностяхъ священнослужителей. С. 155.

³ Wynn P. Augustine on war and military service. Minneapolis: Fortress Press, 2013. x, 363 p.

⁴ Див.: Августин. О Граде Божьем / пер. с лат. Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2000. С. 879–882.

вати силу. Слідом за Амвросієм він стверджує, що милосердя визнає спосіб поведінки на війні. Християнським воїнам слід діяти без любові до насильства, мстивої жорстокості, неприборканої і непримиреної ворожості, несамовитої ненависті, спраги влади.

За Августином справедливою є лише вимушена війна, яка ведеться легітимною владою на підставі людських законів, що відображають явлені в Писанні закони Божі з метою встановлення або відновлення громадського порядку та миру. Оскільки запропонована Христом любов до ближнього передбачає турботу про суспільне благо і справедливість, вона тим самим допускає й дію механізмів, що встановлюють цю саму справедливість виходячи з божественного закону. Ці механізми можуть бути як м'якими (на кшталт умовляння, проповіді та молитви), так і жорсткими – у вигляді судових розслідувань, фізичних покарань, застосування зброї та воєнних дій. Хоча перші є більш прийнятними з християнської точки зору, усе ж таки застосування насильства є неминучим, оскільки, на жаль, неминучими є гріхи та злочини. Тому, з погляду Августина, насильство – це вимушене зло та побічний ефект механізмів реалізації вимог справедливості. І хоча християнинові заборонено застосовувати силу просто так, він може й навіть зобов'язаний взятися за зброю або винести суворий вирок іншим людям, якщо цього вимагає Божий та людський закон. Справедливим та виправданим є насильство як каральний засіб правосуддя, захист порядку та забезпечення існування держави.

Тома Аквінський (1225–1274) систематизував і доповнив августинівське вчення про війну¹. Виправдовуючи її обґрунтованість, він вводить метафору лікарської операції з відсікання будь-якого органу – ця дія є необхідним злом, що сприяє оздоровленню всього організму, так само й справедлива війна оздоровлює суспільний організм. Іншими словами, вона є засобом забезпечення загального блага. Тома Аквінський вважає, що війна є справедливою: по-перше, якщо її ого-

¹ Див.: Требін М. П. Теорія справедливої війни Томи Аквінського. *Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей* : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 лют. 2026 р. / [редкол.: Панфілов О. Ю. (голова), Зінченко О. В., Прудников В. А. та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2026. С. 40–46.

лошує авторитетна законна влада (*auctoritas principis*), по-друге, якщо вона має справедливу причину (*causa iusta*), і, по-третє, якщо у суперників є правильний намір (*intentio bellantium recta*), яким, зрозуміло, має бути прагнення відновлення справедливого порядку речей та встановлення миру¹. Тобто війну може оголошувати лише правитель, оскільки вона є такою відповіддю на несправедливість, яку неможливо забезпечити в судовому порядку («у суді того, хто вищий»). Крім того, війна порушує благо всього політичного співтовариства («міста, царства, провінції»), а піклування про це благо доручено саме правителю. Зрештою, приготування до війни та її ефективне ведення під силу лише правителю². Праву справу Тома трактував через поняття кари, «кари... за відмову відшкодувати заподіяне зло чи повернути те, що несправедливо захоплено»³.

У Томи Аквінського можна знайти й інші елементи майбутньої теорії справедливої війни. Принцип останнього засобу рудиментарно міститься в міркуванні про ритуали початку війни; принцип пропорційності *ad bellum* – у міркуванні про виправданість боротьби з тиранією; принцип ймовірності успіху – у міркуванні, що лише імператор може забезпечити ефективне ведення бойових дій⁴. Що стосується *jus in bello*, то недоторканність мирних жителів імпліцитно присутня в Аквіната у вигляді загальної заборони на вбивство невинних, але спеціально не коментується.

По-справжньому оригінальним стало вчення Аквіната про добрі наміри. Він виправдовує військове насильство за умови, що воно служить покаранню грішників, самозахисту, боротьбі з тиранією, єретиками та відступниками. Цими причинами обмежуються й дозволені цілі війни, інакше трапляється так, що війна оголошується законною владою і зі справедливої причини, проте є несправедливою через злий намір. Іншими словами, забороняється відступати від початкової благої

¹ Див.: Фома Аквінський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46 / Билингва латинско-русский, перевод с латинского А. В. Аполлонова, под редакцией Н. Лобковица и А. В. Аполлонова. Москва: КРАСАНД, 2015. С. 480.

² Див.: Фома Аквінський. Сумма теології. Ч. 2–2, вопр. 47–122 / [пер., ред. и примеч. С. И. Еремеева]. Киев: Ника-Центр, 2013. С. 498.

³ Там само.

⁴ Див.: Фома Аквінський. Сумма теології. Ч. 2–2, вопр. 47–122. С. 498, 514.

мети ведення війни. Для Томи суттєво, що справедливим є воїн-миротворець, який залишається таким навіть з початком війни. Миротворчість у цьому випадку пов'язана з очищенням несправедливого противника від гріха – ураження виявляється благом для грішника.

Аквінат вважає, що пересічний християнин може озброюватись і брати участь у справедливій війні за умови, що він як приватна особа (*persona privata*) використовує меч виключно «за наказом правителя чи судді» як уповноваженої посадової особи або сам діє як «посадова особа (*persona publica*) – із прагнення справедливості, ніби за велінням Божим». У тому й іншому випадках він не робить гріха і не підлягає жодному покаранню, оскільки виконує місію народної влади та посадові обов'язки заради спільного блага. Навпаки, якби він вирішив затіяти кровопролитний конфлікт як приватна особа заради особистих цілей, то це було б неприпустимо¹. Будучи воєначальником або учасником законних воєнних дій, християнин навіть може битися у «святі дні», тобто неділі й християнські свята, і використовувати військові хитрощі. Але ці хитрощі обмежені допустимими методами приховування своїх військових планів. Приховувати місце розташування війська чи свої стратегічні задуми можна, а от порушувати клятви чи обіцянки та свідомо брехати – суворо забороняється. Тому хитрість – це одне, а от навмисна брехня й порушення обітниць навіть стосовно ворога – інше. Останнє є неприпустимим гріхом, оскільки угод та домовленостей завжди необхідно дотримуватись. Такими є «правила та норми війни» (*iura bellorum et foedera*)².

Тома Аквінський вважає, що клірикам не слід брати до рук зброї, та стверджує, що «заняття військовою справою радикально протилежні тим обов'язкам, які доручені єпископам та клірикам». Зокрема, «військова справа є заняттям вкрай неспокійним, яке перешкоджає душі споглядати божественні речі, славити Бога і молитися за народ, тобто робити те, що входить до обов'язків духовних осіб. І тому клірикам заборонено займатися... військовою справою»³.

¹ Див.: Фома Аквинский. Сумма теологии. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46. С. 481.

² Там само. С. 485–488.

³ Там само. С. 483.

Найбільш оригінальним внеском Томи Аквінського в концепцію справедливої війни є те, що він описав справедливу війну як переважно оборонну і захисну війну¹. У питанні про війну (*quaestio de bello*), як називається цей підрозділ «Суми теології», Тома підкреслює: завдання правителів – «турбота про суспільне благо» (*cura reipublicae*) і конкретніше – «забезпечення блага довіреного ним міста, царства чи провінції» (*rem publicam civitatis vel regni seu provinciae sibi subditae*). Таке завдання передбачає, що «правителі мають право застосовувати матеріальний меч для їх [тобто міста, царства чи провінції – Авт.] захисту від внутрішніх небезпек, наприклад, караючи лиходіїв ... точно так само вони повинні виймати з піхв меч війни, якщо потрібно захистити суспільне благо від зовнішніх ворогів»². Іншими словами, суспільне благо будь-якої місцевої громади, міста чи країни потребує захисту. Він може виражатися у функціонуванні внутрішньої системи судового та карального правосуддя і у вигляді законної та правильної оборонної війни, якщо на державу напав зовнішній ворог. При цьому агресивна війна, що здійснюється заради завоювання нових територій або придбання матеріальних багатств, нематеріальної слави або чогось подібного, не сприймається Аквіна-том і, відповідно, не вважається ним справедливою.

Узагалі не будь-яка війна є правомірною, і не будь-яке кровопролиття є війною. Якщо збройний конфлікт розпочато не представником законної влади, а людиною без владних повноважень, то це не війна, а повстання, бійка чи сутичка; якщо ж якимось володарем розпочато повноцінну війну, але цей конфлікт не має справедливої причини і правильної мети, вона не може бути справедливою. Такими жорсткими критеріями Аквінат суттєво звужує концепцію справедливої війни. Назвати дозволеним та правомірним можна тільки збройний конфлікт між народами та державами, яких очолюють суверенні володарі, чиєю мотивацією є захист загального блага народу та держави³.

¹ Див.: Reichberg G. M. Thomas Aquinas (1224/5–1274). *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century* / edited by Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. 2nd ed. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2018. P. 56.

² Фома Аквінський. Сумма теологии. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46. С. 480.

³ Див.: Russell F. H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1975. P. 261, 262, 270.

Тома Аквінський вважав загальним благом мир як відсутність війни (*pax*), соціальний та політичний порядок усередині міста та держави (*ordinatio civitatis*), а також підпорядкування народу законній владі та насамперед – законному суверену. Щоправда, якщо суверен перетворився на тирана, що сіє смуту й несправедливість, то прагнення добра для суспільства дозволяє законно повставати проти нього. Таке повстання заради відновлення справедливого порядку є допустимим¹. Для Томи Аквінського, за висловленням Фредеріка Рассела, «захист загального блага за допомогою справедливої війни – це моральний імператив» та «законна прерогатива кожного співтовариства»².

У концепції Томи Аквінського війна є невід’ємним атрибутом легітимної влади, нерозривно пов’язаним з інститутом правління. Подібно до того, як монарх, маючи божественне право, використовує силу закону для підтримання порядку всередині держави, так само він уповноважений вести війну і проти ворогів зовнішніх, які загрожують благоденству суспільства та держави³. Цей взаємозв’язок між владою та військовим протистоянням набуває сакрального характеру: саме через фігуру законного правителя, який отримав вище благословення, знаходить своє виправдання сама концепція збройного конфлікту. При цьому вся повнота відповідальності за розв’язання та ведення воєнних дій лягає на плечі монарха, що діє не тільки як земний правитель, але й як виконавець божественної волі, що ставить інтереси суспільства вище за власні⁴. У такій інтерпретації війна перетворюється на інструмент державної влади, легітимізований вищою силою та спрямований на захист суспільного блага. Імператор, приймаючи рішення про початок воєнних дій, є не як агресором, а захисником, що діє в рамках свого священного обов’язку перед народом та Богом⁵.

¹ Див.: Фома Аквинський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46. С. 495.

² Russell F. H. The Just War in the Middle Ages. P. 262.

³ Див.: Фома Аквинський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46. С. 480.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Ціль справедливої війни, за Томою Аквінським, – установа суспільного миру, тому що «ті, хто ведуть справедливі війни, бажають миру (*pacem intendunt*)»¹. А мир – це, з одного боку, зовнішня «упорядкована згода» (*ordinata concordia*) між людьми, а з другого – душевний «спокій порядку» (*tranquillitas ordinis*), тобто внутрішній гармонійний стан душі кожної окремої людини, що приймає цю суспільну згоду². Іншими словами, справедлива війна – це лише вимушений, до того ж не найкращий засіб відновлення порядку та гармонії у відносинах між групами людей. Для досягнення кінцевої мети війни однієї зброї та військової перемоги мало. У своєму поясненні природи миру Тома Аквінський підкреслює: справжній мир – це християнська чеснота й результат виконання Христових заповідей любові. Тільки вони зрештою здатні забезпечити настання внутрішнього (душевного) та зовнішнього (соціополітичного) миру. Адже немає жодної іншої, окрім любові, чесноти, власною дією якої був би мир, і саме любов зумовлює мир за смисловим змістом любові до Бога і ближнього. Любов для Томи Аквінського – це насамперед любов до Бога (*amor Dei*) і в другу чергу – милосердна і турботлива любов до інших людей. Без цієї любові жодна, навіть найсправедливіша війна, не досягне своєї вищої мети. Тому і під час, і після війни необхідно виявляти милосердя (*caritas*) щодо ворогів та цивільних осіб.

Концепцію справедливої війни Томи Аквінського покладено в основу соціального вчення християнської церкви, де стверджується, що війна є злом, але водночас і якоюсь постійною реальністю буття. У контексті миротворчого духу християнства вона сприймається як покарання людини і суспільства, як плата за гріхи, як порушення гармонії світу. Будучи наслідком братовбивчої ненависті між людьми, збройне протистояння невіддільне від долі грішного людства: як бич Божий війна не зникне повністю на землі доти, доки не зникне сам гріх.

Новим етапом розвитку християнської доктрини справедливої війни стала концепція, запропонована в лекціях та трактатах докторів

¹ Див.: Фома Аквінський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46.. С. 491.

² Там само. С. 364–365.

Саламанкської школи Франсіско де Віторії (бл. 1480–1546), Луїса де Моліни (1535–1600), Франсіско Суареса (1548–1617). Перший з них доводить, що єдиною обґрунтованою причиною війни може бути лише серйозне обмеження права, тобто правопорушення чи несправедливість (*iniuria*). Це вже правовий підхід до війни. Віторія спирається на вчення про право народів (*jus gentium*), що дозволяє йому універсалізувати свої висновки. Серед дій, що порушують право народів, він особливо виділяє агресивний напад. Також законним приводом для війни він називає обмеження свобод пересування, спілкування, комерції, проповіді та поширення християнської віри, порушення закону гостинності, забезпечення безпеки беззахисних перед обличчям безбожних звичаїв (людські жертви, канібалізм), допомога союзникам¹. У цьому списку явно простежується апологетика права європейців на завоювання в Новому Світі, проте ідея справедливого придбання земель тут присутня лише опосередковано. Примітною є також ідея часткової справедливості обох сторін конфлікту: у тяжких війнах часто складно однозначно виявити правопорушника та його жертву². Противники можуть наводити переконливі аргументи на користь справедливості своєї участі у війні. Вирішення цієї колізії Віторія знаходить у переміщенні акценту з обговорення підстав для війни на обговорення того, як саме борються сторони. Віторія готовий визнати війну справедливою, якщо вона ведеться за допомогою стриманого насильства без звернення до заборонених методів. У цьому випадку норми *jus ad bellum* мають менше значення, ніж принципи *jus in bello*. Він припускає, проте, і зворотну ситуацію. Якщо одна із сторін є однозначно справедливою, то для неї майже не існує обмежень у засобах ведення війни (крім бажаної стриманості та християнського смирення). У разі оборонної війни, яку за визначенням неможливо запобігти, суб'єктом воєнних дій може бути будь-хто — приватна особа чи голова будь-якої спільноти. Війну заради відплати або повернення втраченого (наступальну війну), щодо якої завжди

¹ Див.: Vitoria de F. On the American Indians. *Vitoria de F. Political writings* / edited by Anthony Pagden and Jeremy Lawrance. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1991. P. 278–288.

² Там само. P. 265–275.

залишається свобода вибору, уповноважений ініціювати лише суверен¹. Він може бути як монархом, так і верховним органом управління не-монархічної держави².

Франсіско Суарес часто обговорював питання пропорційності *ad bellum*. Він стверджував, що найвагоміша справа не є достатньою підставою для війни, якщо прогнозовані втрати всіх залучених сторін (маються на увазі обидві протиборчі держави і весь християнський світ) будуть катастрофічними. Государ у цьому випадку має право вступити у війну, але не повинен робити цього, оскільки тоді він поведеться немилосердно³. Саме в перспективі пропорційності він розглядав необхідність розумних шансів на успіх. Так, Суарес згадує серед умов справедливості наступальної війни більш-менш обґрунтовану впевненість государя в перемозі (інакше – государ готовий визнати виправданими невідповідні втрати своєї країни)⁴. Наступальну війну представники Саламанкської школи розглядали як крайній засіб, застосуванню якого має передувати спеціальним чином організована взаємодія з потенційним військовим противником (обговорення несправедливості, що створює підставу для початку війни)⁵.

Невинні люди не розглядалися Віторією як правомірна ціль застосування збройної сили стороною, що воює за праву справу. Він вважав, що стосовно жінок, дітей, священників сторони, яка вступила у війну несправедливо, має діяти презумпція невинуватості, пов'язана з високим ступенем ймовірності того, що вони не мають прямого відношення до несправедливості, що стала причиною війни⁶. Саме представники Саламанкської школи почали систематично використовувати різницю між навмисним і ненавмисним заподіянням шкоди

¹ Див.: Vitoria de F. On the Law of War. *Vitoria de F. Political writings*. P. 299.

² Див.: Suarez F. A Work on the Three Theological Virtues: Faith, Hope and Charity. *Suarez F. Selections from Three Works* / edited and with an introduction by Thomas Pink ; translated by Gwladys L. Williams, Ammi Brown, and John Waldron with certain revisions by Henry Davis, S. J. Indianapolis, Indiana: Liberty Fund, 2015. P. 917.

³ Там само. P. 930–931.

⁴ Там само. P. 937–938.

⁵ Див.: Vitoria de F. On the American Indians. P. 281–282; Suarez F. A Work on the Three Theological Virtues: Faith, Hope and Charity. P. 913.

⁶ Див.: Vitoria de F. On the Law of War. P. 315.

під час воєнних дій. Так, загибель невинних людей під час використання облогових знарядь та артилерії для руйнування стін обложених міст не є метою (а отже, й наміром) наступаючих, тому таке заподіяння смерті невинним може бути допустимим¹. Багато в чому праці Франсіско де Віторії, Луїса Моліни, Франсіско Суареса визначили подальші трансформації доктрини справедливої війни.

У період з XVII і до кінця XX століття теорія справедливої війни розвивалася паралельно з міжнародним правом. Але якщо спочатку вона визначала, як саме розвивається право, то в XIX і особливо протягом XX століття право набуло такого практичного значення, що його теоретики стали ініціаторами найбільш значних змін у нормативних уявленнях про війну, а розробники теорії справедливої війни лише слухняно з ними погоджувалися.

Серед великих мислителів раннього Нового часу найбільше вплинув на встановлення принципів правового та морального регулювання міжнародних відносин відомий голландський вчений, «батько науки міжнародного права» Гуго Гроцій (1583-1645). Він прагнув створити правові механізми подолання наслідків збройних конфліктів, що набували загальноєвропейського масштабу, таких як Італійські війни (1494–1559) та Тридцятирічна війна (1618-1648). Метою свого головного трактату – «Про право війни та миру» (1625), у якому він систематизував чи не всю військову думку Античності, Середньовіччя та Відродження, Гроцій вважав доведення існування «вічних, властивих всім часам законів», які зберігають свою силу не лише в мирний час, а також у період війни, коли внутрішньодержавні закони більше не діють: «Не слід розпочинати війну, ні продовжувати розпочату війну інакше, як дотримуючись межі права та сумлінності»². У питанні про справедливі та несправедливі війни Гроцій явно перебуває під впливом християнської думки Августина Блаженного та Томи Аквінського. Він поділяє всі війни на «урочисті» (справедливі) та «не-

¹ Див.: Vitoria de F. On the Law of War. P. 315–316; Suarez F. A Work on the Three Theological Virtues: Faith, Hope and Charity. P. 968–970.

² Гроцій Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / пер. с латин. А. Л. Саккетти. Москва: Госюриздат, 1956. С. 50.

урочисті», причому під війною розуміє «стан боротьби силою як такий»¹. Перші можуть вестися тільки від імені верховної суверенної влади і в жодному разі не приватними особами за їхнім свавіллям. Забороняється також повставати зі зброєю в руках проти влади за винятком зовсім злих тиранів, «обраних народом»². Цілями справедливої війни можуть бути три: самозахист, повернення майна і покарання «заради помсти за образу». Дві останні цілі передбачають наступальну війну, і «виправдати її може тільки крайня потреба або справжнє людинолюбство»³. Її можна починати проти тих, «хто нешанобливий до батьків», «хто ласує людським м'ясом», «хто займався морським розбоєм», «хто жорстоко поводить з християнами через їхню віру»⁴. При цьому не можна нападати на тих, хто не є християнами. Цілями ж несправедливих воєн будуть пристрасть до підкорення народів, жага слави і влади, прагнення державної користи.

Але праведної мети недостатньо для визнання війни урочистою: треба ще дотримуватись правил ведення бойових дій. Тут у Гроція християнська моральність тимчасово відступає на другий план, він докладно пояснює, як необхідно вчиняти в тих чи тих ситуаціях, що виникають на війні. Насамперед, урочиста війна має офіційно оголошуватися, а не починатися віроломно. Також не можна отруювати воду і зброю, тобто змагатися отрутами. З IV розділу книги третьої можна дізнатися, що природне право допускає хитрі та підступні вбивства, захоплення заручників і майна ворога, руйнування будівель, знущання зі священних предметів і споруд, мародерство і, нарешті, дозволяє вбивати жінок, дітей, людей похилого віку, полонених, заручників⁵. Але як у такому разі поєднати християнські цілі війни з відверто сатанинськими методами її ведення? Гроцій змушений визнати, що «честь буває вищою за право, і те, що належить по праву, буває безчесним»⁶. Вибір усе ж таки треба робити на користь християнської моральності та на шкоду «праву народів». Отже, не можна

¹ Гроцій Г. О праве войны и мира. С. 68.

² Там само. С. 171.

³ Там само. С. 187, 564.

⁴ Там само. С. 489.

⁵ Там само. С. 621–622.

⁶ Там само. С. 689.

убивати жінок, дітей, старих, землеробів, торговців, полонених і всіх неозброєних, особливо священиків; не можна також убивати тих, хто воює з примусу, і тих, хто не був ні жорстоким, ні кровожерним¹. Закінчуючи трактат «Про право війни та миру», Гроцій повторює думку Августина, що «має не прагнути миру заради війни, але вести війну задля досягнення миру»² і висловлює думку, яка була злободенною в XVII ст. і, на жаль, залишається актуальною у XXI ст.: «Якась звірина сила переважає здебільшого на війні; тим старанніше треба прагнути того, щоб вона пом'якшилася людинолюбством, поки, надмірно наслідуючи диких звірів, ми не розучилися бути людьми»³.

Філософія класичного європейського раціоналізму та епохи Просвітництва привнесла у світову думку яскравий оптимістичний пафос. Моральне ставлення до війни в більшості мислителів було спільним: війна суперечить розуму, вона є проявом варварства та безкультур'я, суперечить базовим правам людини і тому має бути якнайшвидше винищена. Філософія Нового часу порушує питання про утвердження вічного миру, який стає мрією філософів, учених, письменників, і трактати про нього, які ведуть свою історію ще від Середньовіччя, міцно входять у філософську моду. Класикою цього жанру стали: в Англії – «Досвід про теперішній та майбутній мир Європи» В. Пенса (1693), «План загального та універсального миру» – частина IV «Принципів міжнародного права» (1786–1789) Дж. Беніама; у Франції – «Проект вічного миру» (1713–1717) абата Ш. де Сен-П'єра, «Міркування про проект вічного миру» (1756–1758) і «Вилучення з «Проекту про вічний мир»» (1761) Ж.-Ж. Руссо; у Німеччині – «Листи про заохочення гуманності» Й.-Г. Гердера (1793–1797), «Загальний мир, ідеал» (1798) Й. Герреса та багато інших.

Філософи-гуманісти, називаючи війну найнегуманнішим явищем, бачили її причини в браку або відсутності освіченості людей, у спразі слави й багатства монархів, що зав'язли в пороках. Для усунення воєн необхідно будувати суспільство за принципами справедливості й гуманності, виховувати людей в антимілітаристському дусі. Війна

¹ Гроцій Г. О праве войны и мира. С. 699–705.

² Там само. С. 824.

³ Там само. С. 823–824.

нікому не вигідна та спричиняє лише лиха, тоді як мир примножує багатства, сприяє добробуту суспільства. Щоб установити вічний мир, недостатньо однієї проповіді: необхідно створити свого роду міжнародний уряд, «альянс миру», який би вирішував суперечки між державами та карав за мілітарну політику. Найвідомішим і найвпливовішим твором про загальне замирення став трактат І. Канта «До вічного миру» (1795). Його оригінальність полягає в тому, що автор надав йому форму зразкового міжнародного договору про остаточне припинення воєн, який складається з шести прелімінарних, трьох дефінітивних та однієї таємної статей. Усі вони покликані забезпечити таку зміну у відносинах між державами, яка б зробила війну безглуздою й абсолютно неприйнятною. Кант також сформулював можливі принципи міжнародного права, що стосуються початку та завершення війни, правил ведення бойових дій, а також дипломатії. Він уважав, що справедливою може бути лише оборонна війна й лише доти, доки не буде встановлений універсальний правовий порядок. Кантіанський ідеал вічного миру не допускає агресивної війни в жодному разі – вона розглядається як антиномія розуму й моралі.

Результатами антивоєнних інтенцій та виступів у пресі провідних мислителів Європи стали практичні кроки в боротьбі за мир. У 1843 р. у Лондоні відбувся перший Міжнародний конгрес друзів миру, у 1848 р. – Міжнародний конгрес пацифістів у Брюсселі. У 1849 р. у Парижі під головуванням Віктора Гюго відкрився другий Міжнародний конгрес друзів миру, що проходив під гаслом «Філософія миру проти війни».

Після битви при Сольферіно (1859 р.) – найбільшій битві австро-італіано-французької війни – швейцарський підприємець Анрі Дюнан відвідав поранених солдатів. Він був шокований нестачею зручностей, медикаментів та медичного персоналу, необхідних для надання допомоги солдатам. У 1862 р. Дюнан опублікував книгу «Спогад про битву Сольферіно» про жахи війни. Досвід, отриманий ним у роки війни, позначився на його подальших пропозиціях: організувати постійно функціонуючу агенцію з надання гуманітарної допомоги у воєнний час; ухвалити урядову угоду про нейтралітет цього агентства, що дозволяє йому надавати допомогу в зоні бойових дій. У 1863 р.

було створено таку організацію, відому сьогодні під назвою «Міжнародний Червоний Хрест». У 1864 р. уряди провідних країн Європи підписали першу Женевську конвенцію «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях». Першу угоду про обмеження використання деяких видів зброї було підписано в Петербурзі в 1868 р. і підтверджено на брюссельській конференції в 1874 р. У 1899 р. в Гаазі відбулась конференція, яка затвердила конвенцію про закони та звичаї сухопутної війни. Перша Гаазька конвенція містила заборону використання задушливих газів і літальних апаратів у бойових цілях, заборону бомбардування мирних міст, будівель і споруд, і навіть затвердила принципи гуманного поводження з пораненими і полоненими. Конвенцію схвалили всі великі європейські держави, крім Німеччини. У 1907 р. до II Гаазької конвенції, яка підтвердила першу, було додано правила ведення морської війни.

А далі були I та II світові війни, які забрали десятки мільйони людських життів, покалічили долю сотень мільйонів людей. Після завершення Другої світової війни поступово склалося уявлення про те, що моральні принципи війни точно виражені в системі принципів справедливої війни, яка, у свою чергу, практично ідентична законам, що увійшли до статуту ООН та Женевських конвенцій.

У 1960–1970-ті роки теорія справедливої війни відроджується. Знаковою подією стала публікація 1977 р. книги Майкла Лебена Волцера «Справедливі та несправедливі війни: моральний аргумент з історичними ілюстраціями»¹. Дослідження Волцера було опубліковано незабаром після завершення війни у В'єтнамі, і її поява багато в чому виявилася обумовленою цим історичним контекстом. Концепція Волцера багато в чому дотримується вчення про громадянські права Ж.-Ж. Руссо та Дж. Ст. Мілля. Також для нього вкрай важливою є ідея державного суверенітету. Держава є не лише суб'єктом міжнародних відносин, а й захисником прав і особистих свобод людини, хоча неминучими є випадки порушення цих прав.

Центральна ідея М. Волцера, що як базисна використовується в його версії теорії справедливої війни, полягає у вказівці на єдину

¹ Див.: Walzer M. Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations. Fifth ed. New York : Basic Books, 2015. xxxii, 381 p.

можливість судити про моральність під час війни тільки в контексті міркування про права, які мають люди. На думку Волцера, люди завжди говорили про війну в поняттях правильного і неправильного¹. Право, а не моральний кодекс, обирає М. Волцер як джерело справедливості. Досліджуючи моральні обмеження, які можуть бути накладені на збройне зіткнення, він виходить із закріпленого на практиці міжнародних відносин принципу, який забороняє розв'язування воєн і трактує агресивні війни як злочини. М. Волцер вважає агресію незаконною, розуміючи її як політично та юридично нелегітимний акт. «Агресія – ось ім'я, яким ми називаємо воєнні злочини. Ми розуміємо, що це злочин, оскільки знаємо стан миру, який перервала війна. Зло, яке породжує війна, змушує чоловіків і жінок ризикувати власним життям заради захисту їхніх прав»². Агресивна війна сприймається дослідником як злочинне діяння, і тут з ним не можна не погодитися. Проте сторона, яка захищає своє право на існування, завжди веде справедливую війну: «вони [жертви агресії. – *Авт.*] завжди мають справедливую основу для боротьби»³. Крім того, для Волцера несправедлива війна як абсолютно протиправний акт є проявом тиранічної волі агресивного політичного лідера чи уряду: «ми можемо визначити її як прояв тиранії влади, по-перше, проти свого власного народу, і, по-друге – через посередництво пунктів військового призову противника – проти людей, яких вони атакували»⁴. Отже, державна влада здійснює акт насильства не лише над своїм супротивником, а й над власним народом.

Друге ключове положення концепції М. Волцера полягає в понятті про морально належну поведінку. Одна з основоположних ідей всієї теорії М. Волцера полягає в тому, що кожна людина, яка бере участь у війні, діє згідно з певним набором моральних правил. Учений приділяє особливе значення тому факту, що військові з обох боків лінії фронту діють з примусу. Учасники зіткнення однакові у своїй

¹ Див.: Walzer M. Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations. Fifth ed. New York : Basic Books, 2015. P. 3.

² Там само. P. 51.

³ Там само.

⁴ Там само. P. 31.

несвободі та загалом в умовах, у яких вони опинилися. Люди з кожного боку стають жертвами війни, що робить їх рівними один одному¹. У результаті ми приходимо до розуміння того, що супротивник морально еквівалентний нам самим. Саме ця обставина змушує людей дотримуватися певних правил і обмежень, незважаючи навіть на ту жорстокість, яку викликає війна. Концепція моральної рівності комбатантів є однією з ключових тем, яку розвиває М. Волцер. Обмежуючи себе відповідно до правил *jus in bello*, солдат завжди залишається солдатом. Але якщо його дії виходять за рамки допустимого й необхідного, він перетворюється на вбивцю і злочинця: «ми називаємо їх убивцями лише тоді, коли вони атакують некомбатантів, безневинних людей (цивільне населення), поранених чи беззбройних»².

Волцер стверджує, що війна – це не просто «зона без законів», а діяльність, що підлягає моральній оцінці. Ми маємо право судити дії політиків і солдатів. М. Волцер виділяє два типи правил війни. Перший встановлює, коли і як дозволяється вбивати противника. І хоча цей принцип є значущим, на думку Волцера, він не є основним у розмові про моральність у контексті війни. Так, якщо ми заборонимо розривні кулі або касетні бомби, це сприятиме зменшенню страждань людей під час війни, проте не вплине на наше поняття про природу війни, не сприятиме зміні її сутності. Як зауважує М. Волцер: «слід віддати належне кожному правилу, яке обмежує інтенсивність і тривалість битви або страждання солдатів, але жодне з цих обмежень не здається визначальним для морального розуміння війни»³. Це перше правило *jus in bello* отримало назву принципу пропорційності, яке може звучати за Генрі Сіджвіком таким чином: «Учасник конфлікту може заподіяти своєму противнику такий ступінь шкоди, який буде достатнім для того, щоб вплинути на останнього і змусити його підкоритися; але варто також очікувати, що учасник конфлікту утримається від шкідливих дій, які не сприяють досягненню поставлених завдань, особливо порівняно з обсягом заподіяного зла»⁴. М. Волцер

¹ Walzer M. Just and Unjust Wars. P. 127.

² Там само. P. 128.

³ Там само. P. 42.

⁴ Sidgwick H. The elements of politics. London: Macmillan and Co., Limited, 1919. P. 254.

розмірковує про неприпустимість надмірного ступеня заподіяння шкоди. Для визначення надмірного насильства М. Волцер пропонує використовувати два критерії. По-перше, слід зрозуміти ступінь військової необхідності будь-якої дії. По-друге, кожна людина відповідальна за оцінку тяжкості шкоди, яку вона завдає. У результаті обсяг порушень загальнолюдських законів має виявитися нижчим, ніж отримані успіхи і, зокрема, перемога у війні.

Другий тип правил, який Волцер вважає морально пріоритетним, стосується права на захист цивільного населення та тих, хто вже не бере участі в бойових діях (поранених чи полонених). Якщо перший тип правил (про вбивство ворога) регулює стосунки між комбатантами, то другий – установлює межу між тими, хто може бути ціллю, і тими, хто не може. Головними аспектами цього правила є імунітет цивільних (війна має вестися виключно проти «військової сили» держави, а не проти її народу), моральна рівність солдатів (солдати з обох сторін мають однакове право на життя, доки вони не стають загрозою, але вони втрачають право вбивати тих, хто не озброєний), принцип некомбатантів (за Волцером, навіть у справедливій війні (з благородною метою) порушення прав цивільних робить дії армії злочинними). Для Волцера не так важливо, як саме ви вбиваєте солдата противника, як те, чи робите ви все можливе, щоб не зачепити тих, хто не воює.

Книга стала класикою, тому що вона не лише теоретизує, а й аналізує реальні події: від облоги Єрусалима до В'єтнамської війни та ядерного стримування. Вона «стала обов'язковою до прочитання всіма офіцерами, що входять у двері Вест-Пойнту»¹.

У наш час ця теорія перетворилася на одну з найбільш розроблених філософських концепцій війни. У її концептуалізації беруть участь, крім самого Волцера, безліч авторів по обидва боки Атлантики: Гельмут Баер, Том Брукс, Деніел Брунстеттер, Джеймс Дубік, Марк Еванс, Джин Елштайн, Майкл Ігнат'єфф, Яковос Кареклас, Рорі Кокс, Мартін Кук, Марк ЛіВекше, Тамар Майзелс, Джефф Макмаан, Ларрі Мей,

¹ Blum G., Weiler J. H. H. Just and Unjust Warriors: Marking the 35th Anniversary of Walzer's Just and Unjust Wars. Preface to *The European Journal of International Law*. *The European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, No. 1. P. 13

Патрік Мессіна, Сіан О'Дрісколл, Брайан Оренд, Ерік Паттерсон, Крейг де Пауло, Девід Родін, Хенрік Сісе, Лаура Сьоберг, Деніел Томпкінс, Томас Тшина, Майкл Фаррелл, Ніколас Фотіон, Хелен Фроу, Річард Холл, Девід Чан та ін¹. Оновлення теорії справедливої війни пов'язане із серйозною переоцінкою її вихідних положень. Якщо в минулому базовим елементом була доктрина війни як покарання чи війни за безпеку суверенної держави, то зараз фокус теорії зміщується на доктрину боротьби за права людини. Війна визнається формою захисту прав допустимими силовими методами.

Теорія справедливої війни розпадається на дві фундаментальні складові. Насамперед вона ставить питання про правомірність початку воєнних дій, а після, коли рішення про початок збройного конфлікту прийнято, аналізує етичність ведення війни. У термінології

¹ Див.: Augustinian just war theory and the wars in Afghanistan and Iraq: confessions, contentions, and the lust for power / edited by Craig J. N. de Paulo, Patrick A. Messina, & Daniel P. Tompkins. New York: Peter Lang, 2011. xix, 157 p.; Baer H. D. Recovering Christian realism: just war theory as a political ethic. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2015. vii, 119 p.; Cox R. Origins of the Just War : Military Ethics and Culture in the Ancient Near East. Princeton: Princeton University Press, 2023. xix, 506 p.; Dubik J. M. Just war reconsidered : strategy, ethics, and theory / foreword by General Martin Dempsey, USA (Ret.). Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2016. viii, 225 p.; Ending wars justly : theory and applications / edited by David K. Chan. New York: Routledge, 2025. xi, 198 p.; Farrell M. Modern just war theory: a guide to research. Lanham: The Scarecrow Press, Inc., 2013. vii, 413 p.; Fotion N. War and ethics : a new just war theory. London ; New York: Continuum, 2007. viii, 178 p.; Hall R. A. S. The justice of war: its foundations in ethics and natural law. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2020. xviii, 263 p.; Just war theory / edited by Jean Bethke Elshtain. New York: New York University Press, 1992. viii, 336 p.; Just war theory / Edited by Thom Brooks. Leiden; Boston: Brill, 2013. vi, 222 p.; Just war theory: a reappraisal / edited by Mark Evans. New York: Palgrave Macmillan, 2005. xiv, 237 p.; Just war thinkers revisited: heretics, humanists and radicals / edited by Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2025. xii, 319 p.; Kareklas I. Just war theory: principle and practice. Lanham: Lexington Books, 2024. 316 p.; Meisels T. Contemporary just war theory and practice. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. xiii, 170 p.; Military necessity and just war statecraft: the principle of national security stewardship / edited by Eric Patterson and Marc LiVecche. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xv, 169 p.; Orend B. War and political theory. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2019. 211 p.; Sjoberg L. Gender, justice, and the wars in Iraq : a feminist reformulation of just war theory. Lanham, MD: Lexington Books, 2006. xi, 265 p.; Trzyna T. N. Blessed are the Pacifists: the Beatitudes and just war theory / foreword by Richard A. Kauffman. Scottsdale, Pa.: Herald Press, 2006. 136 p.

ці два питання позначаються як *jus ad bellum* та *jus in bello* відповідно¹. «Справедлива війна ідеально підходить для визначення того, що можна, а що не можна в ситуації війни»².

Відправна точка доктрини справедливої війни – право держав на початок воєнного конфлікту задля відстоювання власних інтересів³. *Jus ad bellum* вважалося невід’ємним правом держав протягом всієї доступної для огляду історії міжнародних відносин. Зміни відбулися починаючи з пакту Бріана-Келлога 1928 р. і завершилися прийняттям Статуту ООН 1945 р. Відповідь на ключове питання про правомірність початку воєнної акції (*jus ad bellum*) у теорії справедливої війни передбачає п’ять позицій для визначення розумності прийнятого рішення⁴.

1) *Оцінка серйозності загрози*. Мова йде про реальну, а не вигадану небезпеку. Це має бути загроза життю людей, суверенітету або фундаментальним правам людини. Не можна починати війну через дрібні образи чи політичні непорозуміння. Щоб оцінка загрози була справді об’єктивною, варто додати ще три важливі аспекти: а) наявність наміру та спроможності (загроза вважається серйозною тоді, коли потенційний агресор має не лише бажання напасти (ворожа риторика), а й реальні ресурси для цього (концентрація військ, логістика); без поєднання цих двох чинників загроза залишається «страшилкою»); б) неминучість (у класичній теорії загроза має бути «ось-ось»); якщо держава просто посилює армію «на майбутнє» – це привід для дипломатії; якщо ж ракети вже на стартових позиціях – це серйозна загроза. Тут проходить тонка межа між превентивним ударом (самооборона, коли напад очевидний) та превентивною війною (напад на випередження без доказів, що зазвичай є порушенням); публічність та верифікація (оцінка не повинна базуватися на «секретних даних»,

¹ Див.: Cady D. L. *From Warism to Pacifism: A Moral Continuum*. 2nd ed. Philadelphia: Temple University Press, 2010. P. 26.

² O’Brien W. Just War Doctrine’s Complementary Role in the International Law of War. *International Law Studies*. 1995. Vol. 67, Issue 1. P. 184.

³ Див.: Williams H. Is Just War Theory Merely for Sorry Comforters? *Jahrbuch für Recht und Ethik*. 2009. Vol. 17. P. 195–196.

⁴ Див.: Lango J. W. *The Ethics of Armed Conflict: A Cosmopolitan Just War Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. P. 19.

які знає лише одна людина в кабінеті; для «справедливої війни» загроза має бути очевидною для міжнародної спільноти або принаймні підтверджена незалежними джерелами, що запобігає маніпуляціям, коли загрозу вигадують для внутрішньої пропаганди). Коротко кажу-чи: загроза має бути доведеною, неминучою та масштабною.

2) *Визначення, чи є причина належною*. Належна причина (*just cause*) – це фундамент, моральне осердя всієї теорії. Вона відповідає на питання: «За що саме ми маємо право битися?» Якщо причина хибна, усі наступні кроки автоматично стають нелегітимними. Війна є виправданою лише для самооборони від агресії або для захисту тих, хто зазнає масового знищення. Мета – не помста чи загарбання територій, а відновлення миру та справедливості. Ключові складові цього принципу: а) захист від агресії (самооборона – беззаперечна причина): якщо на державу напали, порушивши її кордони, вона має повне право на збройний захист; це база сучасного міжнародного права; б) захист невинних (гуманітарна інтервенція): це право (або навіть обов'язок) втрутитися, щоб зупинити масові вбивства, геноцид або етнічні чистки всередині іншої держави. Тут причина – не порятунок територій, а порятунок життів; в) відновлення порушеного права: це складніший момент, що стосується випадків, коли потрібно повернути незаконно загарбані території або звільнити людей з полону/рабства; г) відсутність егоїстичних цілей: належна причина не може бути «обгорткою» для прихованих інтересів. Якщо країна стверджує, що збирається «рятувати демократію», а насправді хоче захопити нафтові родовища або змінити режим на більш лояльний – це порушення принципу; г) порівняльна справедливість: важливо усвідомлювати, що жодна сторона в конфлікті не є «абсолютним добром». Але для належної причини важливо, щоб несправедливість, від якої страждає одна сторона, була значно більшою за ту, яку вона може заподіяти у відповідь. Головне правило тут: війна не може бути інструментом політики. Вона може бути лише інструментом правосуддя, коли іншого способу виправити кричуще зло не залишилося.

3) *Можливість застосування «останнього засобу» за відсутності інших опцій*. Це принцип, який вимагає, щоб війна була морально припустимою лише тоді, коли всі інші методи вирішення конфлікту

були випробувані та провалилися. Це запобіжник від поспішних рішень. Головні аспекти цього принципу: а) дипломатичне фіаско (перед початком бойових дій сторони мають пройти через переговори, арбітраж, посередництво третіх сторін, як-от ООН, та офіційні ультиматуми. Якщо опонент ігнорує всі заклики до миру – це аргумент на користь «останнього засобу»; б) економічний та політичний тиск: це «м'яка сила» – санкції, ембарго, розрив дипломатичних відносин, виключення з міжнародних організацій. Лише коли ці інструменти не зупиняють агресора, зброя стає легітимною; в) розумна вичерпність: важливо розуміти, що цей принцип не вимагає чекати до нескінченності, поки ворог уже ввійде в столицю. «Останній засіб» означає, що немає реалістичної альтернативи війні, яка могла б зупинити агресію в цей конкретний момент; г) часовий чинник: якщо зволікання з початком війни призведе до набагато більших жертв, як-от від геноциду, то «останній засіб» настає швидше. Моральна відповідальність за бездіяльність може бути вищою, ніж за початок боротьби. Отже: війна – це не просто «варіант Б», це крайній випадок, коли мовчання або подальші розмови стають співучастю в злочині;

4) *Пропорційність засобів*. Кількість сили та тип зброї мають відповідати рівню загрози. Зло, заподіяне війною, не повинно перевищувати зло, яке намагаються зупинити. Неможливо виправдати використання ядерної зброї для вирішення локального прикордонного конфлікту. Це принцип «тверезої голови» під час війни, заборона на використання «кувалди для розчавлення мухи». Головні критерії цього принципу: а) співмірність шкоди: військова відповідь не повинна бути руйнівнішою за саму загрозу (наприклад, якщо конфлікт виник через спірне прикордонне село, знищення всієї енергосистеми чи столиці іншої країни буде грубим порушенням пропорційності); б) мінімально необхідна сила: потрібно застосовувати лише ту кількість військ і зброї, яка є достатньою для досягнення конкретної мети (як-от деокупації), а перебільшення – це зайва жорстокість; в) вибір зброї: цей пункт прямо забороняє зброю масового ураження або засоби, що спричиняють надмірні страждання, якщо цілі можна досягти звичайною високоточною зброєю; г) уникнення побічної шкоди: хоча повністю уникнути жертв серед цивільних у війні майже не-

можливо, принцип пропорційності вимагає, щоб ці жертви не були «ціною», яку держава готова легко заплатити. Якщо для знищення одного штабу ворога треба стерти з лиця землі цілий житловий квартал – така атака є непропорційною. Отже, мета не виправдовує будь-які засоби. Перемога, здобута ціною випаленої землі, з точки зору теорії справедливої війни, є моральною поразкою.

5) *Баланс наслідків*. Це фінальний і найбільш прагматичний фільтр. Він вимагає чесної відповіді на питання: «Чи не зробимо ми гірше, розпочавши цю війну, навіть маючи на це повне право?» Немає сенсу починати війну, яка спричинить лише тотальне знищення без шансів на встановлення миру. Потрібна розумна впевненість у тому, що стан справ після війни буде кращим, ніж він був би без неї. Ключові аспекти цього принципу: а) ймовірність успіху: теорія стверджує, що аморально вести безнадійну війну, яка призведе до масових жертв, але не змінить ситуацію. Мужність – це добре, але свідоме самогубство цілої нації або армії без шансів на перемогу вважається порушенням принципу справедливості; б) якість миру «після»: головна мета справедливої війни – кращий мир, ніж той, що був до неї. Якщо внаслідок воєнних дій регіон перетвориться на хаос, де пануватимуть терористичні угруповання або настане гуманітарна катастрофа, війна втрачає свій сенс; в) порівняння «зло проти зла»: потрібно зважити зло, яке вчинить агресор, і зло, яке спричинить війна (руйнування, смерті, економічний занепад). Якщо ціна зупинки агресора – повне знищення планети або цивілізації, то такий баланс вважається негативним; г) відповідальність за відбудову: цей пункт часто передбачає обов'язок переможця допомогти відновити порядок і нормальне життя на постраждалих територіях. Війна не закінчується останнім пострілом; вона закінчується стабільним миром. Отже, війна виправдана лише тоді, коли є реальна надія, що вона зупинить велике зло і принесе тривалий спокій.

Другий комплекс роздумів цього дискурсу стосується способів ведення війни, або *jus in bello*. Етичне зобов'язання, що передбачає поділ відповідальності та мінімізацію наслідків для населення, країн та світової спільноти в цілому, є основою модусу міркувань про спосіб ведення війни. Різноманітність аргументів і казусів, що розгляда-

ються етичною теорією, вражає уяву, проте весь їхній сенс досить простий – надати розуміння того, у яких взаєминах можуть бути комбатанти і які заходи вони можуть застосовувати щодо некомбатантів. *Jus in bello* відображає основні завоювання міжнародного гуманітарного права й активно розвивається останні 150–200 років.

Є два принципи *jus in bello*. Перший – *принцип пропорційності*, тобто використання засобів ураження відповідно до визначеної цілі. «Усі згодні з тим, що принцип пропорційності відіграє ключову роль і в *jus in bello*, і в *jus ad bellum*»¹. У загальному вигляді критерій пропорційності формулюється таким чином: «Пропорційність належить до оцінки шкоди, заподіяної законними засобами, з метою досягнення цілей. Шкода повинна бути пропорційною очікуваній вигоді від досягнення цих цілей»². Пропорційність оцінюється до удару, виходячи з тієї інформації, яку мав командир на момент прийняття рішення. Пропорційність завжди зважується на терезах проти «конкретної та прямої військової вигоди». Якщо знищення мосту зупинить цілу армію, то певна супутня шкода навколишнім будинкам може бути визнана «пропорційною».

Принцип пропорційності не працює сам по собі. Він вимагає від командира активних дій перед ударом. Якщо одну й ту саму військову ціль можна знищити або керованою ракетою (з мінімальним ризиком для сусідніх будинків), або звичайною артилерією (з високим ризиком), командир зобов'язаний обрати більш точний засіб. Якщо це можливо і не зашкодить успіху операції, воююча сторона має заздалегідь попередити цивільне населення про атаку (наприклад, через листівки чи радіо). Шкода цивільним має бути не просто «якоюсь», вона не повинна бути явним перебором щодо вигоди. Наприклад, знищення снайпера на даху лікарні є важливою ціллю, але повне знесення всієї лікарні разом із сотнями пацієнтів заради одного снайпера буде визнано надмірним (непропорційним). Оцінка пропорційності базується на очікуваній шкоді та передбачуваній вигоді на момент планування. Командира не можна судити за те, що він не міг знати

¹ Див.: Kretzmer D. The Inherent Right to Self-Defense and Proportionality in Jus Ad Bellum. *European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, Issue 1. P. 236.

² Там само.

(наприклад, якщо цивільні таємно зайшли на військовий об'єкт безпосередньо перед вибухом). Але він відповідає за те, що міг і мусив знати за допомогою розвідки. Отже, принцип пропорційності – це не «дозвіл на вбивство цивільних», а обов'язок командира зробити все можливе, щоб цього уникнути, постійно зважуючи життя людей проти військової доцільності.

Другий – *принцип відмінності*. Під час війни протиборчі сторони закликають розрізнати допустимі для нападу цілі: солдати, матроси, льотчики і, можливо, робітники військових заводів, і неприпустимі: діти, працівники супермаркетів, медичні працівники, духовенство тощо. Принцип відмінності застосовується як до людей, так і до об'єктів. Аеропорти, автошляхи і залізничні об'єкти, що інтенсивно використовуються військовими, заводи, що готують військове спорядження, так само, як і об'єкти, призначені для військових потреб, – усе це підлягає нападу, а шпиталі, релігійні установи, школи та будинки цивільного населення – не підлягають.

Тут є три тонкі моменти, які часто ігноруються на практиці: 1) принцип подвійного призначення: це одна з найбільших сірих зон. Наприклад, електростанція живить і лікарню, і військовий штаб. Згідно із сучасним правом, напад на такий об'єкт припустимий лише тоді, коли військова вигода значно переважає шкоду для цивільних. Якщо удар призведе до гуманітарної катастрофи – він заборонений; 2) статус цивільних, що беруть участь у бойових діях: цивільна особа втрачає свій імунітет лише на той час, поки вона безпосередньо бере участь у бойових діях, наприклад, веде вогонь. Як тільки вона відклала зброю, то знову стає недоторканою. Це відрізняє їх від комбатантів (солдат), які є легітимними цілями завжди, навіть коли сплять; 3) заборона «живих щитів»: принцип відмінності покладає відповідальність на обидві сторони. Агресор не має права бити по цивільних, але й сторона, що захищається, не має права навмисно розміщувати військові об'єкти в густонаселених кварталах, щоб використовувати людей як прикриття.

Треба сказати, що й сам предмет теорії справедливої війни змінюється, охоплюючи нові поняття. Тривалий час теорія фокусувалася лише на тому, як почати і як вести війну, але ігнорувала те, як її

завершити. Так, останнім часом почалося активне обговорення ще однієї, третьої категорії принципів – *jus post bellum*, що визначають поняття справедливості на фінальній стадії війни, коли бойові дії вже завершено і постає питання про побудову справедливого післявоєнного миру. Без справедливості після війни навіть «справедлива» перемога може перетворитися на нову катастрофу. Можна визначити декілька ключових принципів, які зараз виокремлюють у цій третій категорії: а) розрізнення під час покарання: покараними мають бути лідери, що розв'язали агресію, та солдати, які вчиняли воєнні злочини. Проте цивільне населення переможеної країни не має ставати об'єктом колективної помсти чи масового приниження; 2) реабілітація та відбудова: переможець має моральне зобов'язання допомогти відновити базову інфраструктуру, щоб забезпечити виживання населення. Мета – не залишити після себе «випалену землю», яка стане розплідником для майбутнього реваншизму; 3) відновлення прав та територій: повернення загарбаних територій законним власникам, звільнення всіх полонених та репатріація біженців. Справедливий мир неможливий без відновлення статусу-кво в межах міжнародно визнаних кордонів; 4) демілітаризація та політична реформа: це найскладніший пункт, що передбачає трансформацію агресивного режиму в такий, що більше не загрожуватиме сусідам. Але це має відбуватися з повагою до права народу на самовизначення, а не через просту окупацію; 5) публічне примирення: створення комісій для встановлення істини про злочини обох сторін. Без визнання фактів та виплати репарацій (відшкодування збитків агресором) справжній мир не настане – конфлікт просто «заморозиться». *Jus post bellum* каже нам, що перемога – це не кінець, а початок тривалої роботи. Війна вважається остаточно «справедливою» лише тоді, коли після неї панує стійкий і гідний мир.

Саме відсутність чіткого дотримання *jus post bellum* у минулому (наприклад, після Першої світової війни) ставала головною причиною нових, ще кривавіших конфліктів. Це хрестоматійний приклад того, як ігнорування принципів *jus post bellum* перетворює мир на «перерву перед наступною війною». Якщо ми проаналізуємо наслідки Першої світової через призму цієї теорії, побачимо декілька критичних помилок.

1. *Відсутність пропорційності у покаранні (припинення).* Версальський договір поклав на Німеччину колективну провину та непосильні репарації. З погляду *jus post bellum*, покарання має бути спрямоване на еліти, а не виснажувати весь народ. Економічний тиск призвів до радикалізації суспільства, на чому пізніше зіграв Гітлер, обіцяючи «повернути гідність».

2. *Несправедливий територіальний переділ.* Кордони після 1918 р. часто проводилися без урахування етнічних та культурних реалій. Це створило зони постійної напруги (наприклад, Судетська область чи Данциг), які стали ідеальним приводом для нової агресії під гаслом «захисту своїх». Справедливе відновлення територій має на меті стабільність, а не просто задоволення апетитів переможців.

3. *Відсутність реального примирення.* Замість побудови інклюзивної системи безпеки, переможену сторону просто ізолювали. Не було створено механізмів, які б інтегрували колишнього ворога в нову мирну структуру на рівних правах (як це зробили пізніше з планом Маршалла після Другої світової). Мир був диктованим, а не договірним.

4. *Ігнорування політичної реабілітації.* Спроба нав'язати демократію (Веймарська республіка) без економічної підтримки та внутрішньої легітимності призвела до хаосу. *Jus post bellum* вимагає, щоб переможець допоміг створити життєздатний державний апарат, який би не прагнув реваншу. Отже, Перша світова війна завершилася «миром переможців», а не «справедливим миром». Саме тому Друга світова війна часто розглядається як пряме продовження Першої, де невирішені проблеми *jus post bellum* вибухнули з новою силою.

Необхідно зауважити, що всі три напрямки істотно впливають один на одного та їх слід розглядати у взаємодії.

Концепція справедливої війни сьогодні має особливе значення для України¹, тому що Росія порушила норми як *jus ad bellum*, так і *jus in bello*, щоденно вбиваючи цивільних українських громадян, знищу-

¹ Див.: Трєбін М. Концепція справедливої війни. *Філософія в сучасному світі* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 22–24 листопада 2024 р. / Ред. кол. О. О. Дольська, Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, [та ін.]. Харків, 2024. С. 181–185.

ючи житлові будинки, руйнуючи інфраструктуру. Але за воєнні злочини росіянам доведеться відповідати згідно з нормами міжнародного права. Людство повинно створити дієвий механізм контролю за дотриманням основних положень концепції справедливої війни. На жаль, ООН сьогодні не виконує свої функції щодо підтримки миру та деескалації насильства, держави-ізої руйнують світовий порядок і пропонують нову модель світоустрою, де домінуватиме принцип «Сильнішому дозволено все». А це шлях до знищення людства і перетворення нашої планети в міфічну планету Фаетон. Здається, що людство на це не заслуговує.

==== Список використаних джерел

1. Августин. О Граде Божьем / пер. с лат. Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2000. 1296 с.
2. Амвросій Медіоланський. Объ обязанностяхъ священнослужителей (De officiis ministrorum) / Пер. съ латинскаго яз. Гр. Прохорова подъ ред. проф. Казанской духовной академіи Л. Писарева. Казань: Центральная Типографія, 1908. 380, XXXII с.
3. Арістотель. Політика / Пер. з давньогрецьк. О. Кислюк. Вид. 3-тє. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 239 с.
4. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
5. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / пер. с латин. А. Л. Саккетти. Москва: Госюриздат, 1956. 868 с.
6. Ковальський Т. Ключові особливості розуміння концепту «справедлива війна» у філософії XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філософія. 2025. Вип. 29. С. 90–95.
7. Маффесолі М. Справедлива війна. *Український соціум*. 2022. №4. С. 108–111.
8. Платон. Алкивиад І. *Собр. соч.* : в 4 т. Т. I / Общ. ред. А. Ф. Лосев и др.; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи; Пер. с древнегреч. Москва: Мысль, 1993. С. 220–267.
9. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.

10. Платон. Діалоги / Пер. з давньогрецьк. Й. Кобів, У. Головач, Д. Коваль, Т. Лучук, Ю. Мушак. 2 вид. Київ: Основи, 1999. 397 с.
11. Платон. Законы. *Собр. соч.* : в 4 т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 71–437.
12. Рассел Б. Історія західної філософії / пер. Ю. Лісняк, П. Тарашук. Київ: Основи, 1995. 759 с.
13. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98.
14. Требін М. Концепція справедливої війни. *Філософія в сучасному світі* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 22–24 листопада 2024 р. / Ред. кол. О. О. Дольська, Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, [та ін.]. Харків, 2024. С. 181–185.
15. Требін М. П. Теорія справедливої війни Томи Аквінського. *Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей* : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 лют. 2026 р. / [редкол.: Панфілов О. Ю. (голова), Зінченко О. В., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2026. С. 40–46.
16. Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді : монографія / [І. В. Букреева, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2024. 186 с.
17. Фома Аквинский. Сумма теологии. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46 / Билингва латинско-русский, перевод с латинского А. В. Аполлонова, под редакцией Н. Лобковица и А. В. Аполлонова. Москва: КРАСАНД, 2015. 560 с.
18. Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. 2–2, вопр. 47–122 / [пер., ред. и примеч. С. И. Еремеева]. Киев: Ника-Центр, 2013. 830 с.
19. Цицерон Марк Туллий. О старости, о дружбе, об обязанностях / сост. В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек, С. Л. Утченко; отв. ред. С. Л. Утченко ; Акад. наук СССР. Москва : Наука, 1974. 247 с.
20. Antoine D., Zazzo A., Friedman R. Revisiting Jebel Sahaba: New apatite radiocarbon dates for one of the Nile valley's earliest cemeteries. *American Journal of Physical Anthropology*. 2013. Vol. 150. P. 68. DOI: 10.1002/ajpa.22247
21. Augustinian just war theory and the wars in Afghanistan and Iraq : confessions, contentions, and the lust for power / edited by Craig J. N. de Paulo,

- Patrick A. Messina, & Daniel P. Tompkins. New York: Peter Lang, 2011. xix, 157 p.
22. Baer H. D. Recovering Christian realism: just war theory as a political ethic. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2015. vii, 119 p.
23. Blum G., Weiler J. H. H. Just and Unjust Warriors: Marking the 35th Anniversary of Walzer's Just and Unjust Wars. Preface to The European Journal of International Law. *The European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, No. 1. P. 13–15. DOI: 10.1093/ejil/cht017
24. Buis E. J. Ancient entanglements: The influence of Greek treaties in Roman 'International law' under the framework of narrative transculturation. *Entanglements in legal history: Conceptual approaches* / Ed. by T. Duve. Frankfurt am Main: Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory, 2014. P. 151–185.
25. Cady D. L. From Warism to Pacifism: A Moral Continuum. 2nd ed. Philadelphia: Temple University Press, 2010. xxi, 145 p.
26. Caesar Julius. The Gallic wars / a new translation by John Warrington ; with a preface by John Mason Brown & an introduction by the translator ; illustrated with engravings by Bruno Bramanti. Verona: Printed for the Limited Editions Club at the Officina Bodoni, 1954. xxvi, 227 p.
27. Cary M. A Forgotten Treaty between Rome and Carthage. *Journal of Roman Studies*. 1919. Vol. 9. P. 67–77.
28. Cary M. The early Roman treaties with Tarentum and Rhodes. *Journal of Philology*. 1920. Vol. 35. P. 165–173.
29. Cox R. Origins of the Just War : Military Ethics and Culture in the Ancient Near East. Princeton: Princeton University Press, 2023. xix, 506 p.
30. Dubik J. M. Just war reconsidered : strategy, ethics, and theory / foreword by General Martin Dempsey, USA (Ret.). Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2016. viii, 225 p.
31. Ending wars justly: theory and applications / edited by David K. Chan. New York: Routledge, 2025. xi, 198 p.
32. Farrell M. Modern just war theory: a guide to research. Lanham: The Scarecrow Press, Inc., 2013. vii, 413 p.
33. Fotion N. War and ethics: a new just war theory. London ; New York: Continuum, 2007. viii, 178 p.
34. Gavin S. Marcus Tullius Cicero (106 BCE – 43 BCE). *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century* / ed. Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. 2nd ed. Abingdon, Oxon.; New York, NY: Routledge, 2018. P. 8–20.

35. Hall R. A. S. The justice of war: its foundations in ethics and natural law. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2020. xviii, 263 p.
36. Histories of violence : post-war critical thought / edited by Brad Evans and Terrell Carver. London: Zed Books, 2017. xi, 242 p.
37. Johnson J. T. Ethics and the Use of Force: Just War in Historical Perspective. Surrey: Ashgate, 2011. 182 p.
38. Just war theory / edited by Jean Bethke Elshtain. New York: New York University Press, 1992. viii, 336 p.
39. Just war theory / Edited by Thom Brooks. Leiden; Boston: Brill, 2013. vi, 222 p.
40. Just war theory: a reappraisal / edited by Mark Evans. New York: Palgrave Macmillan, 2005. xiv, 237 p.
41. Just war thinkers revisited: heretics, humanists and radicals / edited by Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2025. xii, 319 p.
42. Kareklas I. Just war theory: principle and practice. Lanham: Lexington Books, 2024. 316 p.
43. Kretzmer D. The Inherent Right to Self-Defense and Proportionality in Jus Ad Bellum. *European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, Issue 1. P. 235–282. DOI: <https://doi.org/10.1093/ejil/chs087>
44. Lango J. W. The Ethics of Armed Conflict: A Cosmopolitan Just War Theory. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. x, 246 p.
45. May L. Contingent pacifism: revisiting just war theory. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015. ix, 272 p.
46. Meisels T. Contemporary just war theory and practice. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. xiii, 170 p.
47. Military necessity and just war statecraft: the principle of national security stewardship / edited by Eric Patterson and Marc LiVecche. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xv, 169 p.
48. O'Brien W. Just War Doctrine's Complementary Role in the International Law of War. *International Law Studies*. 1995. Vol. 67, Issue 1. P. 181–204.
49. Orend B. War and political theory. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2019. 211 p.
50. Reichberg G. M. Thomas Aquinas (1224/5–1274). *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century* / edited by Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. 2nd ed. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2018. P. 50–63.

51. Rethinking the just war tradition / [edited by] Michael W. Brough, John W. Lango, Harry van der Linden. Albany: State University of New York Press, 2007. xi, 265 p.
52. Russell F. H. The Just War in the Middle Ages. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1975. xi, 332 p.
53. Serrati J. Neptune's altars: The treaties between Rome and Carthage (509–226 B. C.). *The Classical Quarterly*. 2006. Vol. 56, Issue 1. P. 113–134. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0009838806000103>
54. Sidgwick H. The elements of politics. London: Macmillan and Co., Limited, 1919. xxxv, 665 p.
55. Sjoberg L. Gender, justice, and the wars in Iraq : a feminist reformulation of just war theory. Lanham, MD: Lexington Books, 2006. xi, 265 p.
56. Suarez F. Selections from Three Works / edited and with an introduction by Thomas Pink ; translated by Gwladys L. Williams, Ammi Brown, and John Waldron with certain revisions by Henry Davis, S. J. Indianapolis, Indiana: Liberty Fund, 2015. liii, 1054 p.
57. The ethics of war: classic and contemporary readings / edited by Gregory M. Reichberg, Henrik Syse, and Endre Begby. Malden, MA ; Oxford: Blackwell Pub., 2006. xxii, 731 p.
58. Trzyna T. N. Blessed are the Pacifists: the Beatitudes and just war theory / foreword by Richard A. Kauffman. Scottdale, Pa.: Herald Press, 2006. 136 p.
59. Vitoria de F. Political writings / edited by Anthony Pagden and Jeremy Lawrance. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1991. xxxviii, 399 p.
60. Walzer M. Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations. Fifth ed. New York : Basic Books, 2015. xxxii, 381 p.
61. War: from ancient Egypt to Iraq / editorial consultant, Saul David. London ; New York: DK Pub., 2009. 512 p.
62. Wheeler E. L. Roman treaties with Parthia: Völkerrecht or power politics? *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Amman, Jordan (September 2000)* / Edited by Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema and Birgitta Hoffmann. Bar International Series 1084 (I). 2002. P. 287–292.
63. Whisker J. B., Spiker K. The just war doctrine in Catholic thought. New York: Nova Science Publishers, 2021. xxii, 245 p.
64. Williams H. Is Just War Theory Merely for Sorry Comforters? *Jahrbuch für Recht und Ethik*. 2009. Vol. 17. P. 195–224.

65. Winkel L. C. Einige Bemerkungen über ius natural und ius gentium. *Ars boni et aequi: Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburtstag* / Hrsg. Von M. J. Schermaier, Z. Végh. Stuttgart: Franz Steiner, 1993, S. 443–449.
66. Wynn P. Augustine on war and military service. Minneapolis: Fortress Press, 2013. x, 363 p.

1.2. Феномен гібридної війни у XXI столітті

Кузь Олег Миколайович

доктор філософських наук, професор

завідувач кафедри міжнародних відносин і політичної філософії

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Требін Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор

професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Війна має, з одного боку, постійну природу, а з другого – характер і форми, що змінюються залежно від епохи, культури, політичного контексту. Свого часу німецький військовий теоретик та історик, генерал-майор прусської армії Карл фон Клаузевіц (1780–1831) у передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» писав: «Війна є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами»¹ й акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, – зазначав К. Клаузевіц, – це акт насильства, що має метою змусити супротивника виконати нашу волю»². У заголовку одного з параграфів своєї праці він наводить інше визначення війни: «Війна є актом людських стосунків». І далі: «Війна... належить... до галузі громадського життя. Війна є зіткненням значних інтересів, що розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних

¹ Клаузевиц К. О войне : в 2 т. Москва: ООО «Изд-во АСТ» ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002. Т. 1. С. 11.

² Там само. С. 23.

Авторський колектив

Алексєнко Людмила Михайлівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри управління та адміністрування, Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту Західноукраїнського національного університету.

Артемova Людмила Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романської філології Навчально-наукового інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Беженар Інна Миколаївна, кандидат економічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник, ННЦ «Інститут аграрної економіки» (м. Київ).

Борейко Юрій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри політології та публічного управління, Волинський національний університет ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Бояр Андрій Олексійович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин, Волинський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Горбатюк Марина Олександрівна, аспірантка кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Завальна Жанна Вікторівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Калинич Катерина Федорівна, доктор філософії (PhD), асистентка кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Квасниця Оксана Василівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів ім. С. І. Юрія, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль).

Квасовський Олександр Романович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль).

Клименко Лада Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романської філології Навчально-наукового інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Кузь Олег Миколайович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Новіцький Михайло Романович, аспірант кафедри фінансів ім. С. І. Юрія, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль).

Ситдікова Ірина Вілоріївна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри романської філології Навчально-наукового інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Старинський Микола Володимирович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права, Сумський державний університет.

Татаренко Галина Вікторівна, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля (м. Київ).

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Тулай Оксана Іванівна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та дипломатії, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль).

Чурсінова Оксана Юріївна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка».

Наукове видання

Алексесенко Людмила Михайлівна,
Борейко Юрій Григорович,
Бояр Андрій Олексійович та ін.

ВІЙНА ЯК МОДУС СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Монографія

Редактор *Т. О. Чернишова*

Підписано до друку 16.03.2026. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 19,6. Обл.-вид. арк. 16. Тираж 100 пр. Зам. № 613

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, м. Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017